Ж. БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

Б. Н. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ-РОССИЯ СЛАВЯН УНИВЕРСИТЕТИ

Д 12.23.669 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК:340:342.7(575.2)(043)

Токтомамбетова Кыял Кубанычбековна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМДАРЫНДАГЫ ЖАШЫ ЖЕТЕ ЭЛЕКТЕРДИН УКУКТУК МАКАМЫ: ТЕОРЕТИКАЛЫК-УКУКТУК ТАЛДОО

12.00.01 – укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы;
укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы

Юридика илимдеринин кандидаты
окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2024

Диссертациялык иш Жалал-Абад мамлекеттик университетинин «Жарандык укук жана адвокатура» кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси: **Борубашов Бекбосун Ишенбекович** – Б.Н Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин «Эл аралык жана конституциялык укук» кафедрасынын профессору, юридика илимдеринин доктору, КР УИАнын мүчө-корреспонденти.

Расмий оппоненттер: **Молдоев Эдилбек Эсенович –** Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин «Конституциялык жана админстративдик укук» кафедрасынын профессору, юридика илимдеринин доктору;

Момбекова Дамира Максымбековна – КР ИИМдин Э. Алиев атындагы академиясынын «Мамлекеттик-укуктук дисциплиналар» кафедрасынын башчысы, юридика илимдеринин кандидаты, милициянын полковниги.

Жетектөөчү уюм: «Кыргызстан эл аралык университети» Окуу-илимий-өндүрүштүк комплекс (дареги: Кыргызстан, Бишкек ш., Лев Толстой 17а/1)

Диссертация 2024-жылдын 29-мартында саат 14.00 дө Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетине караштуу юридика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн диссертацияларды коргоо боюнча Д 12.23.669 диссертациялык кеңешинин отурумунда корголот. Дареги: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., конференц-зал 209. Диссертацияны коргоону онлайн чагылдырып берүү коду https://vc.vak.kg/b/122-3zo-lwo-cjw

Диссертация менен Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (720044, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек жолу к., 394) жана Б.Н.Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинин (720065, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Киев к., 44) китепканаларынан, ошондой эле https://vak.kg/dissertacionnye-sovety/lk-d-12-23-669/ сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2024-жылдын 29-февралында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
илимий катчысы, юридика
илимдеринин кандидаты **Сагыналиева В.Ж.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Инсандын укуктук макамы тармактык юридикалык дисциплиналардын жалпы теориясынын борбордук категорияларынын бири болуп саналат. Андыктан укук таануучулардын ага болгон кызыгуусу түшүнүктүү маселе, анткени, ал коомдук жана жеке кызыкчылыктардын катышынын негизги принциптеринин ченемдик туюнтулушунун өзөгү, социалдык эркиндиктин өлчөмү болуп саналат.

Социалдык чындыктын кубулушу катары ***жашы жете элек жактардын*** укуктук макамы татаал жана бир тектүү эмес көрүнүш. Анын маңызы динамикалуу түрдө өзгөрүп турат жана чыныгы коомдук мамилелердин абалы аркылуу аныкталып келет. Мында, тигил же бул доордун ар кандай шарттарында аракеттенген саясий-юридикалык системанын, социалдык коомдун мамлекеттик уюштурулуусунун принциптеринин артыкчылыктары жана кемчиликтери чагылдырылып турат. Бул адамзат жашоосунун белгилүү бир стандартын камсыздаган социалдык мүмкүнчүлүктөр, демек аталган маселелер коомдун жана мамлекеттин өнүгүүсүнүн ар кайсы этаптарында илимий кызыгууну жаратпай койбойт.

Кыргыз Республикасында укуктук мамиленин жашы жете элек субьектисине көрсөтүлүүчү социалдык мүмкүнчүлүктөрдүн натыйжалуулугун жана толуктугун изилдөө өзгөчө актуалдуу жана ага бир топ себептер бар:

Биринчиден, 1989-жылы БУУ-н Генералдык Ассамблеясынын 44-сессиясында Баланын укуктары жөнүндө кабыл алынган Конвенциянын Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланышы менен жашы жете электер укук мамилелеринин өз алдынча катышуучусу макамына ээ болду. Конвенцияга кошулуунун натыйжасында кыргыз мыйзамдарындагы балалыкты коргоо чөйрөсүнө байланышкан ченемдер активдүү түрдө жаңылана баштады.

Экинчиден, мамлекет тарабынан жүргүзүлүп жаткан иш чараларга карабастан, көптөгөн балалуу үй-бүлөөлөрдүн жашоо деңгээли төмөн бойдон калууда. Бул көйгөй өз кезегинде жашы жете элек жактардын ден-соолугуна, тарбиясына жана билим алуусуна терс таасирин тийгизүүдө. Жашы жете элек жактардын кароосуз же көзөмөлсүз калуусу, социалдык жетимдик, өспүрүмөрдүн эрте жашынан алкоголго жана банги заттарга берилүүсү, жашы жете электерге карата зордук-зомбулук, жашы жете электер арасында кылмыштуулуктун өсүүсү сыяктуу курч социалдык көйгөйлөр сакталып калууда.

Жашы жете электер чөйрөсүнө байланышкан социалдык көйгөйлөр коомчулукта өзгөчө резонансты жаратууда. Мына ушул себептен, Кыргызстанда жашы жете элек жактардын укуктук макамына карата окумуштуулардын, саясатчылардын, коомдук ишмерлердин жана журналисттердин көңүл буруусу токтобой келет. Жогоруда белгиленген жагдайларга жана жашы жете элек жактардын укуктук макамы менен байланышкан мыйзамдардагы бир катар кемчиликтерге ылайык диссертациялык изилдөөнүн темасы бөтөнчө кароого жана жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүү боюнча мүмкүн болгон сунуштар аркылуу кылдат, комплекстүү укуктук талдоого татыктуу.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациянын темасы демилгелүү болуп саналат.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Диссертациялык изилдөөнүн ***максаты*** Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жашы жете элек жактардын укуктук макамын, анын табиятын, түрлөрүн, көйгөйлөрүн аныктоо жана өркүндөтүү багыттарын теориялык-укуктук жактан комплекстүү изилдөөдө турат.

Коюлган максаттарды ишке ашыруу үчүн төмөнкү ***милдеттер*** аныкталды**:**

1. Кыргызстандын укуктук илиминде жана мыйзамдарында жашы жете элек жактардын укуктук макамынын түшүнүгүнө, структурасына, түрлөрүнө мүнөздөмө берүү жана алардын маңызына улуттук, эл аралык укуктук актылардын позициясында талдоо жүргүзүү;
2. Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жөнгө салуучу булактарга укуктук талдоо жүргүзүү;
3. Кыргыздардын адат укугунун негизинде жашы жете элек жактардын укугунун корголушун изилдөө;
4. Жашы жете элек жактардын укуктарынын кепилдикке алынышын укуктук талдоо;
5. Ювеналдык юстицияны өнүктүрүү жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоонун формасы катары экендигин аныктоо;
6. Укуктук маданиятты жогорулатуу жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоо механизминин негизги шарты катары экендигин аныктоо;
7. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрүнө талдоо жүргүзүү;
8. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн негизги багыттарын көрсөтүү;
9. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын сактоо боюнча эл аралык милдеттенмелердин ишке ашырылуусуна талдоо жүргүзүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын теориялык-укуктук жактан комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн жумуштардын алгачкыларынын бири экендигинде жатат. Мында, Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуунун багыттарына жана көйгөйлөргө басым жасалды.

Изилдөөнүнүн илимий жаңылыгын аныктаган негизги жыйынтыктар белгиленди:

1. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жашы жете элек жактардын ***укуктук макамынын*** дефинициясын аныктаган түшүнүк жок экендиги такталды;
2. Жашы жете элек жактардын реалдуу жашоодогу макамдары менен укуктун формалдуу аныктуулугунун чек арасы аргументтештирилди;
3. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртууга өбөлгө жана тоскоол болуучу факторлор аныкталды жана системалаштырылды;
4. Автор тарабынан жашы жете элек жактардын укуктуктарын, мыйзамдык кызыкчылыктарын коргоого багытталган практикалык сунуштар берилди.

Диссертациялык изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү.

Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндөгү тыянактар, практикалык сунуштар жашы жете элек жактардын укуктук макамын коргооодо колдонулуучу Кыргыз Республикасынын укуктук-ченемдик актыларынын мазмунун толуктайт жана жакшыртат.

Жашы жете элек жактардын укуктук макамын Кыргызстандын жашоо шарттарында комплекстүү түрдө изилдөө заманбап илимди белгилүү бир өлчөмдө жаңы

билимдер менен байытат, алар өз кезегинде белгиленген көйгөйлөргө илимий жактан кийинки изилдөөлөрдү жүргүзүү үчүн кызмат кыла алышат.

Диссертациянын материалдары юристтерди, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерди, социалдык жана педагогикалык кызматкерлерди даярдоодо кеңири колдонулушу мүмкүн.

Коргоого алып чыгылуучу негизги жоболор:

1. Жашы жете элек жактардын укуктук макамынын ***түшүнүгү, структурасы, түрлөрү*** аныкталып берилди.

Жашы жете элек жактын укуктук макамы – адамдын туулгандан он сегиз жашка чейинки курагындагы, мыйзамдарда бекитилген, кепилденген, ата-энеси же башка мыйзамдуу өкүлдөрү менен болгон юридикалык байланыштарын эске алуу аркылуу ишке ашырылуучу укук жана милдеттеринин системасы.

Инсандын, анын ичинде жашы жете элек жактардын укуктук макамынын ***структурасы*** болуп укуктар, эркиндиктер, мыйзамдуу кызыкчылыктар, милдеттер, жарандуулук, укук-субъективдүүлүк, кепилдиктер жана укуктук принциптер эсептелинет. Юридикалык адабияттарда жашы жете элек жактардын укуктук макамынын мүнөздөмөлөрү укуктук макамдардын ***үч негизги түрүнүн*** алкагында жүзөгө ашырылат: *жалпы, атайын, жеке.*

2. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында, эл аралык укуктук ченемдик актыларда, илимий адабияттарда жашы жете элек жактарды белгилөө үчүн ар түрдүү терминдер колдонулат: “жашы жете электер”, “жашы жете элек балдар”, “жаштар”. “балдар”, “өспүрүмдөр”. Мындай терминологиялык көп варианттуулук “жашы жетүү” деген түшүнүктүн этимологиялык укуктук маңызына кайрылуунун негизинде жогоруда саналып өткөн терминдердин маңызына талдоо жүргүзүлдү. Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинде, Үйбүлө Кодексинде, “Кыргыз Республикасынын жарандыгы жөнүндө” Мыйзамында, “Кыргыз Республикасында балдардын ден соолугуна, дене бой, интеллектуалдык, психикалык, руханий жана адептик өнүгүүсүнө зыян келтирүүнүн алдын алуу боюнча чаралар жөнүндө” Мыйзамында, Балдар укуктары жөнүндө Конвенцияда он сегиз жашка жетпеген жак ***“бала”*** деп таанылат деген түшүндүрмө берилген, демек аталган мыйзамдардагы беренелердин негизинде ***“бала”*** деген сөздү ***бир эле мааниде*** түшүнүүгө болот: 18 жашка жете элек курактагы ***бала.*** Бирок, Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 20-беренесинин 2-пунктунда *ата-энени урматтоо жана камкордук көрүү - балдардын ыйык парзы* деп каралган, ал эми Кыргыз Республикасынын Граждандык кодексинин 1142-беренесинде *мурас калтыруучунун балдары биринчи кезектеги мураскерлер болоору* жөнүндө жазылган, эгерде жогоруда көрсөтүлгөн мыйзамдарга ылайык ***“бала”*** деген сөздү 18 жашка толо элек жашы жете элек жак катары гана түшүнүү керек болсо, анда Конституциянын 20-беренесинин 2-пунктуна ылайык ата-энелерге камкордук көрүү милдети жашы жете элек балдарга гана таандык болот, ал эми Граждандык Кодекстин 1142- беренесине ылайык 18 жашка жашы жете элек гана балдар мураскер катары саналып калуу божомолу болуп калат. Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук актыларында жашы жетилгендиктин конкреттүү чеги көрсөтүлгөнү менен 14 жашка чейинкилердин жаш курагы куражтык категорияларга бөлүнгөн эмес.

3. Кыргыздардын адат укугу - эреже катары, адат укугунда балдарга тиешелүү маселелер милдеттүү түрдө ата-энеси менен болгон байланышта гана каралып, алардын укуктары мураска ээ болуу, камкорчулукка алынуу маселелери менен гана чектелген. Ата-эне менен балдардын ортосундагы мамиле патриархалдык принциптерге

негизделген. Ата-эне балдарын тарбиялоого жана толук камсыз кылууга милдеттүү, ал эми балдар абсолюттук түрдө ата-энеге баш ийүүсү милдеттүү болгон. Ошол эле учурда ата-эненин балдарга карата укугунда кээ бир чектөөлөр да болгон: ата балдарын сатып, өмүрүн кыюуга укугу жок эле. Балдарынын жүрүм-турумун же тарбиясын оңдоп-түзөө үчүн ата үйдөгү түзөтүү чараларын колдонууга укуктуу болгон. Эгерде бул чаралардан жыйынтык чыкпаса, ата-энелер балдарынын үстүнөн аларды жазалап берүү максатында бийлерге даттанууга укуктуу эле.

Азыркы коомдо жашы жете элек балдарды тарбиялоодо адат укугунун ченемдеринин артыкчылыктуу белгилерине дагы талдоо жүргүзүлдү: *«Ата жакшы – уул жакшы, эне жакшы – кыз жакшы»* деген макал да бекеринен айтылган эмес. Бул макалга таянсак, атанын маданияты уулга, ал эми эненин маданияты кыз балага карата тарбиялык мүнөзгө ээ болот деген пикирди айткыбыз келет. Анткени биринчи кезекте ата-эне балдарга үлгү болушу керек. Ата-эненин үй-бүлөөдөгү жана коомдогу жүрүм турумуна, маданиятына карап жашы жете элек балдар тарбияланат.

4. *Жашы жете элек жактардын укуктарынын кепилдикке алынышы* укуктук системанын маанилүү элементин билдирген категория болуп саналат.

Мамлекеттик саясат татыктуу жашоону, жашы жете элек жактардын эркин өнүгүүсүн камсыз кыла алчуу шарттарды, ошого жараша кепилдиктерди түзүүгө багытталышы керек. Диссертанттын оюу боюнча субъективдүү укуктар менен эркиндиктердин кепилдиктерин классификациялоонун логикасына жараша, жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн кепилдиги катары иш алып бара жаткан факторлорду: жалпы укуктук эмес-материалдык (экономикалык) (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 4-главасы), саясий (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 24-беренеси), социалдык, идеологиялык (руханий) (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 47-беренеси) жана атайын-укуктук (Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 6-главасы, Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодексинин 2-главасы) сыяктуу өз алдынча топторго бөлүп кароо абзел деген пикирди карманат.

5. Ювеналдык юстиция – мыйзам менен келишпөөчүлүктө турган жашы жете элек жактарга карата укук бузуулардын алдын-алууну камсыздоого багытталган иш-чаралардын системасы. Изилдөөнүн жүрүшүндө дүйнө мамлекеттеринде ишке ашырылып жаткан ювеналдык юстиция институтунун артыкчылыктарына, кемчиликтерине талдоо жүргүзүлгөн. Демек, Кыргыз Республикасында ювеналдык юстициянын оң жана терс жактарын кылдат талдоолордун жана коомдук талкулоолордун натыйжасында калыс таразага салуу аркылуу өнүктүрүү абзел.

6. Укуктук маданият – бул укукка жана мыйзамдуулукка карата оң мамилени калыптандыруучу, коомдук пайдалуу жүрүм-турумду камсыз кылуучу көз караштардын, баалоолордун, ишенимдердин системасы болуп эсептелинет. Укуктук маданият төмөндөгүдөй элементтерди өзүнө камтыйт: мыйзамдарды билүү жана түшүнүү, укукка сый мамиле кылуу, жашоодо укуктун ченемдерин колдонуу жана сактоо, инсандын укуктук аң сезиминин деңгээлин, укуктук ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү. Аталган элементтердин сапаттык деңгээли коомдогу ар бир эле инсанда жана жашы жете элек жактарда жогору эмес болгондугуна байланыштуу жашы жете элек жактардын укуктары, мыйзамдык кызыкчылыктары бузулууларга, чектөөлөргө дуушар болуп келет. Мамлекет укуктук маданияттын жогорку деңгээлин калыптандырууда жетектөөчү ролду ойнойт. Андыктан мамлекет негизги басымды, жумушу жашы жете электер менен байланышкан жактардын жана жашы жете элек жактардын (балдар

иштери боюнча комиссия, ата-энелер, асырап алуучулар, камкордук кылуучулар, көзөмөл кылуучулар, мугалимдер, тарбиячылар, адистиги балдар менен иштөөгө түздөн-түз байланыштуу боло турган студенттер жана жашы жете элек жактардын өздөрү*)* укуктук маданиятын жогорулатуу үчүн аракеттерди көрүүсү зарыл.

7. Жашы жете элек жактардын укуктарын ишке ашыруудагы жана коргоодогу көйгөйлөр ар кайсы өлкөлөр үчүн бирдей болушу мүмкүн, бирок бул көйгөйлөрдүн сандык жана сапаттык мүнөздөмөлөрү бир топ айырмаланат. Кыргыз Республикасынын аймагында кездешип жаткан социалдык жетимчилик, балдарды эксплуатациялоонун ар кандай түрлөрү, балдарга карата зордук-зомбулуктар статистикалык маалыматтарга ылайык көп учурда миграциялык маселелерге байланыштуу жашы жете электерге карата камкорчулуктун милдетүү формасы мыйзамдарда каралбагандыктан пайда болуп жатат. Тышкы миграция жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 46-беренесинде жарандардын Кыргыз Республикасынын аймагынан чыгуу укугун убактылуу чектеген бир нече пункттан турган ченемдер каралган. Бирок Кыргыз Республикасынын аймагында ата-энесинин кароосунан ажырап калып жаткан жашы жете элек балдарына карата ата-энелердин мүлктүк эмес милдеттенмелерди аткарбагандыгы үчүн аймактан тышка чыгып кетүүнү чектеген ченем каралган эмес, мүлктүк баалуулук биринчи кезеке коюлган.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын негизиде “Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл жөнүндө жобо” бекитилген. Жободо Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн кайрылууларды кароого болгон укугу белгиленген, бирок кайрылууну кабыл алуунун, кароонун мөөнөттөрү каралган эмес.

Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө Мыйзамында Жогорку Кеңештин жыйналышына (ачык же жабык) катышууга укугу бар жактардын катарында балдардын укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл көрсөтүлгөн эмес. *Анткени жашы жете элек жактардын укуктарын коргоого байланышкан мыйзам долбоорлорун талкуулоодо жана кабыл алууда бул өзгөчө мааниге ээ.*

8. ***Изилдөөлөрдүн натыйжасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуу боюнча эки багытты бөлүп кароо мүмкүнчүлүгү бар:***

а) Укуктук макамдын формалдуу аныктуулугунун өркүндөтүлүшү: бекитилген субъективдүү укуктарды, эркиндиктерди жана милдеттенмелерди жаңы мазмун менен толтуруу, укуктук ченемдик актылардагы боштуктарды, келишпөөчүлүктөрдү жоюу, жашы жете электер катышкан мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдарды системалаштыруу, б) жашы жете элек жактардын реалдуу макамын анын формалдуу укуктук макамына мүмкүн болушунча жакындатуу сунушталат.

9. ***Кыргыз Республикасынын эл аралык келишимдери*** жөнүндө мыйзамынын 32-беренесинин 1-пунктуна ылайык Кыргыз Республикасы үчүн күчүнө кирген учурдан тартып эл аралык келишимдер Кыргыз Республикасы тарабынан милдеттүү аткарылууга жатат. Демек, Кыргыз Республикасы катышкан мыйзамдарда белгиленген тартипте күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле жашы жете электерге карата эл аралык укуктун жалпы таанылган принциптери жана ченемдери Кыргыз Республикасынын укуктук тутумунун ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Милдетти аткаруунун жолдору: а) Эл аралык келишимдердин ченемдеринин улуттук мыйзамдарга жана мүмкүнчүлүктөргө ылайык имплементацияланышы; б) Эл аралык келишимдерди аткаруу.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Аталган диссертациялык изилдөө - Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жашы жете элек жактардын укуктук макамын теориялык-укуктук жактан талдоо жүргүзүү аркылуу изилдөөгө арналган өз алдынча

аткарылган илимий-диссертациялык жумуш болуп саналат.

Коргоого чыгарылып жаткан диссертациянын негизги жоболору, теориялык корутунду-тыянактары, практикалык сунуштары автор тарабынан иштелип чыгылды жана изденүүчүнүн Кыргыз Республикасынын теориялык-укуктук илимине кошкон өздүк салымын тастыктай алат.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо.

Диссертациялык изилдөөнүн коргоого алып чыгылуучу негизги жоболору, теориялык корутундулары жана практикалык сунуштары Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин жарандык укук жана адвокатура кафедрасынын отурумдарында талкууланган жана автор тарабынан жарык көргөн илимий эмгектерде чагылдырылган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктары автор тарабынан бир нече эл аралык, окуу жайлар аралык илимий жана илимий-практикалык конференцияларда окулган.

Диссертациялык изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы.

Диссертациялык изилдөөлөрдүн жүрүшүндө алынган илимий жыйынтыктар Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясы сунуш кылган көлөмдө автордун 14 илимий эмгектеринде чагылдырылган.

Диссертациялык изилдөөнүн түзүмү жана көлөмү киришүүдөн, үч баптан, тогуз бөлүмдөн, корутундудан, практикалык сунуштардан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн актуалдуулугу, диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттары, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы, диссертациялык изилдөөнүн максаты жана милдеттери, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, изилдөөнүн практикалык маанилүүлүгү, коргоого алып чыгылуучу негизги жоболор, изденүүчүнүн жеке салымы, изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо, диссертациянын жыйынтыктарынын жарыяланышы, диссертациянын түзүмү жана көлөмү чагылдырылган.

Биринчи бап: "**Кыргыз Республикасында жашы жете электердин укуктук макамынын теориялык-укуктук негиздери**".

Биринчи баптын биринчи бөлүмү: ***Жашы жете элек жактардын укуктук макамынын түшүнүгү, структурасы жана түрлөрү.***

Жашы жете электин укуктук макамы – адамдын туулгандан он сегиз жашка чейинки курагындагы, мыйзамдарда бекитилген, кепилденген, ата-энеси же башка мыйзамдуу өкүлдөрү менен болгон юридикалык байланыштарын эске алуу аркылуу ишке ашырылуучу укук, жана милдеттеринин системасы.

Жашы жете электер курагынын, ден-соолугунун өзгөчөлүктөрүнө жараша мыйзамдуу өкүлдөрүнүн (ата-энесинин, камкорчуларынын, көзөмөлчүлөрүнүн) катышуусунда же алардын катышуусу жок укуктарын иш жүзүнө ашыра алышат жана милдеттерин аткарышат.

“Макам (status)” деген терминдин өзү латын тилинен келип чыккан жана кимдир бирөөнүн же кандайдыр бир нерсенин абалы дегенди билдирет.

Укуктук макамдын негизинде адамдын аракеттеги коомдук мамилелердеги чыныгы орду жатат. Укук ушул орунду бекитип берет. Социалдык жана укуктук макамдар маңыз жана форма катары салыштырылат. Андыктан жашы жете электин укуктук макамы конкреттүү тарыхый шарттарда коомдун социалдык-экономикалык

жана саясий табиятын эске алуу аркылуу түшүндүрүлүшү мүмкүн. Бул юридикалык куру абстракция эмес, коомдун маңызын, анын өнүгүүсү менен байланыштырган, чыныгы жашоону шарттаган категория.

Инсандын, анын ичинде *жашы жете элек жактардын укуктук макамынын структурасы* болуп укуктар, эркиндиктер, мыйзамдуу кызыкчылыктар, милдеттер, жарандуулук, укук-субъективдүүлүк, кепилдиктер жана укуктук принциптер эсептелинет.

Юридикалык адабияттарда жашы жете элек жактардын укуктук макамынын мүнөздөмөлөрү *укуктук макамдардын үч негизги түрүнүн* алкагында жүзөгө ашырылат алар: *жалпы, атайын, жеке.*

Жалпы укуктук макам атайын жана жекече юридикалык позицияга салыштырмалуу жалпылуулугу жана эң чоң статикалуулугу менен айырмаланат.

Атайын укуктук макам кандайдыр бир укук тармагынын алкагында чектелет: жарандык укук *жашы жете электерге* жарандык укуктук мамилелерде катышуу укугун, үйбүлөө укугу үйбүлөө мамилелеринде катышуу укугун, эмгек укугу эмгек мамилелеринде катышуу укугун берет. Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө кодекси - *жеке* жашы жете элек жактар үчүн гана ишке ашырылган, мында турмуштук оор кырдаалда турган жашы жете элек балдардын укуктарын коргоонун жолдору дагы каралган.

Биринчи баптын экинчи бөлүмү: ***Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жөнгө салуучу булактар.***

Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамдары улуттук мыйзамдар жана Кыргыз Республикасы тарабынан ратификацияланган эл аралык укуктук ченемдер менен жөнгө салынат.

Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 20-беренесинде *Балдар - Кыргыз Республикасынын эң баалуу байлыгы деп каралган.* Алгач эле жашоого болгон укукту (ар бир адамдын, демек, жашы жете элек жактардын да укугун) айта турган болсок, ал Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 25-беренесинде каралган. Аталган ченемди өнүктүрүүгө Кыргыз Республикасынын Кылмыш-жаза Кодексинде адам өлтүрүү (122-берене) жана энеси жаңы төрөлгөн баланы өлтүргөндүгү үчүн (125-берене) жоопкерчилик каралган. Жашоого болгон укукту Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын 6-беренеси "Баланын жашап кетишин жана ден-соолугу чың болушун мүмкүн болушунча камсыз кылышы керек" деген мазмун менен бекемдейт.

Жашы жете элек баланын ысымга (аты-жөнү, атасынын аты жана фамилиясы) болгон укугу КР Үйбүлө Кодексинин 63-64-беренелери менен жөнгө салынат. Ошол эле учурда, он жашка толгон баланын атын жана (же) фамилиясын ата-эне анын макулдугу менен гана өзгөртө алат. Жарандык абалдын актылары жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамынын 30-беренесине ылайык он алты жашка толгондо, жашы жете электер аты-жөнүн өздөрү өзгөртүүгө укуктуу. Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын 7-, 8-беренелери баланын жеке: ысым алуу, жарандык алуу, ата-энесин таанып билүү, ошондой эле ата-энеси тарабынан камкордук көрүүлөр боюнча укуктарга ээ экендигин тастыктайт.

Кыргыз Республикасынын Балдар жөнүндө Кодексинин 4-беренеси ар бир бала дене-боюнун, акыл-эсинин, руханий, адеп-ахлактык жана социалдык өнүгүүсү үчүн негиз болгон жашоо деңгээлине укуктуу экендигин караган. КР Үй-бүлө Кодексинин 68-беренесинин 1-пунктунда Ата-эненин биринчи кезекте баланын өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлин камсыз кылууга милдеттүү экендиги каралган. Балдардын укуктары жөнүндө Конвенциянын 26-27-беренелерине ылайык Конвенцияга

катышуучу-мамлекеттер ар бир бала социалдык камсыздандыруу, баланын физикалык, акыл-эс, руханий, адеп-ахлактык жана социалдык жактан өнүгүшү үчүн зарыл болгон жашоо деңгээлинен пайдаланууга укуктуу экендигин таанышат.

Биринчи баптын үчүнчү бөлүмү: ***Кыргыздардын адат укугунун негизинде жашы жете элек жактардын укугун коргоо.***

Кыргыздардын адат укугу – бул башка элдердин адат укугу сыяктуу эле байыртадан бери салттуу коомдук мамилелерди жөнгө салып, же укуктук аң-сезимди калыптандырып келген “жандуу мыйзам” болуп эсептелет.

Адат укугунун ченемдеринде үй-бүлө мүчөлөрүнүн бирин кемсинтүү, балдардын ата-энесине баш ийбөөсү, кыз ала качуу, ата-энелер менен балдардын ортосундагы мамилелер, бала асырап алуу, мурастоо, никесиз төрөлгөн балдардын мурастык укуктук мамилелери жөнгө салынган.

Уул бала - уруктун улантуучусу болгондуктан, кыргыз үй-бүлөсүндө эркек баланын төрөлүшү маанилүү окуя болгон. Уул баланын төрөлүшү түрк тилдүү этностор үчүн атанын жана бүтүндөй үй-бүлөнүн социалдык абалынын жогорулашын билдирген. Ошол эле учурда, кыздын төрөлүшү орто кылымдын башында да кандайдыр бир бактысыздык катары кабыл алынган эмес. Кызга төрөлгөндөн тарта урмат-сый менен мамиле кылышкан, анткени ал келечекте башка үй-бүлөнүн мүчөсү жана кызы атасынын үйүндө конок болот деп ойлошкон.

Адат укугунун жакшы жактарынын бири - ата-энесиз же камкорчусуз калган балдар үчүн жакындарынын өз ара жоопкерчилигинин системасын караштыра алган. Бул кубулуш кыргыз үй-бүлөсүнө өз ара жардамдашуу, өз ара жоопкерчилик сыяктуу улуу сапат, нарктуу өзгөчөлүк таандык экендигин билдирген.

Кыргыз Республикасында жашы жете электердин укуктук макамын камсыздоо аталышындагы экинчи бапта жашы жете элек жактардын укуктарынын кепилдикке алынышы, ювеналдык юстицияны өнүктүрүү жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоонун формасы катары, укуктук маданиятты жогорулатуу жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоо механизминин негизги шарты сыяктуу көйгөйлүү жана актуалдуу маселелер каралат.

Изилдөөнүн обьектиси болуп жашы жете элек жактардын укуктук макамынын калыптануусу, ишке ашырылуусу, корголуусу жана өркүндөтүлүү процессинде жаралган коомдук мамилелер эсептелинет.

Изилдөөнүн предмети болуп изилдөөнүн обьектисинде чагылдырылган жашы жете элек жактардын укуктук макамын сактоо боюнча өлкөбүздүн ченемдик укуктук актылары, эл аралык укуктук ченемдер жана окумуштуулардын эмгектери саналат.

Диссертациялык **изилдөөнүн методологиялык негизин** таанып билүүнүн жалпы илимий диалектикалык методдору жана андан келип чыгуучу жекече илимий методдор түздү. Изилдөөгө системалык мамиле жасоонун негизинде укуктук-тарыхый, формалдуу-юридикалык, социологиялык, укуктук салыштыруу методдору колдонулду.

Экинчи баптын биринчи бөлүмү: ***Жашы жете элек жактардын укуктарынын кепилдикке алынышы.***

Жашы жете элек жактардын укуктары жана эркиндиктери толугу менен кепилдиктердин жардамы аркылуу ишке ашырылаары бышык. Мунун өзү жашы жете элек жактардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын камсыз кылуунун жана коргоонун шарттарынын, ошондой эле каражаттарынын тутумунда дал *укуктук кепилдиктер* маанилүү орунду ээлей тургандыгын көрсөтүп турат.

Юридикалык адабияттарда кепилдик укуктук системанын маанилүү элементин билдирген өз алдынча категория катары каралат. Кепилдик (гарантия) термини Француз

тилиндеги “garantie” деген сөздөн которгондо "камсыздоо" дегенди билдирип, көптөгөн коомдук жана табигый илимдер тарабынан кеңири колдонулуп келет.

Субъектке тиешелүү болгон укуктар менен эркиндиктерин жүзөгө ашыруунун кепилдиктерин классификациялоонун ыраатына жараша жашы жете элек жактардын укуктук макамын ишке ашыруунун кепилдиги сыңары кабыл алынуучу “жалпы” жана “атайын” факторлорду бөтөн-бөтөн карап кетүү абзел. *Жалпы* факторлор булар укуктук эмес болуп саналат. Аларга: саясий, руханий, материалдык жана социалдык факторлорду кошобуз, ал эми *атайын* факторлор - укуктук болуп саналат. Мисалы: КР Конституциясында жана КР Балдар жөнүндө кодексинде каралган жашы жете элек жактардын укуктарын камсыз кылуунун кепилдиктерин айтсак болот.

Жашы жете элек жактардын укуктук макамынын *материалдык*, башкача айтканда *экономикалык кепилдиктери* мамлекет тарабынан жалпы калктын жана балалуу үй-бүлөлөрдүн, ошондой эле түздөн-түз жашы жете элек жактардын жыргалчылыгынын жогорулашына өбөлгө боло турган шарттарды түзүүнү боолголойт.

Социалдык кепилдиктер гуманизм, адилеттүүлүк жана теңдик принциптерине негизделген адамдын укуктук макамынын экономикалык негизин тереңдетет.

Жашы жете элек жактардын укуктук макамын ишке ашыруунун *руханий (идеологиялык) кепилдиктери* - бул баланын укуктук макамын ишке ашырууну жана коргоону камсыздап берүүчү маданий жана адеп-ахлактык курам болуп эсептелинет.

Жашы жете электердин укуктук макамын ишке ашыруунун *саясий кепилдиктери* мамлекеттеги саясий туруктуулукту камсыздаары бышык.

Экинчи баптын экинчи бөлүмү: ***Ювеналдык юстицияны өнүктүрүү жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоонун формасы катары.***

Учурда дүйнөдө жашы жете элек жактарга карата соттук адилеттүүлүктү жүзөгө ашыруу көйгөйү эң актуалдуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Кылмыш жасаган деп шектелген же айыпталган жашы жете элек жактардын укуктарынын бузулушу боюнча маселелер дүйнө жүзү боюнча тынчсыздануну күчөтүп келет.

Кыргызстанда жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртууга жардам берүү максатында ювеналдык юстиция тутуму да иштелип чыккан. КР Балдар жөнүндөгү Кодексинде (88-б.) жашы жете элек жактардын иштери боюнча адистештирилген сотту ювеналдык юстициянын тутуму катары эсептейт. Арийне, мындай адистештирилген сот 2012-жылдан бери киргизиле элек. 2021-жылдын 1-декабрынан мыйзамдуу күчүнө кирген Кылмыш-жаза процессуалдык Кодексинин 5-беренесинин 8-, 9-пункттарында балдар иштери боюнча адистештирилген тергөөчү, прокурор, сот жана адвокат жөнүндө каралган.

Ар кайсы мамлекеттердин ювеналдык юстиция тутумдары бири-биринен бир нече өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат, аларды изилдөө дүйнө жүзүндөгү ювеналдык юстиция боюнча адистештирилген органдарды уюштуруунун үч модели жөнүндө сөз кылууга мүмкүндүк берет: үй бүлөлүк соттор, ювеналдык соттор жана атайын соттук коллегиялар.

Балдардын укуктук макамын изилдеген илимпоздор дагы ювеналдык юстиция тутумун түзүүнү колдоп келишет. Бирок ювеналдык юстиция тутумунун мыйзамдарга имплементацияланышына каршы чыккандар дагы аз эмес. Анткени дүйнөлүк практикада ювеналдык юстиция тутумун туура эмес иш жүзүнө ашыргандыктын негизинде көптөгөн жашы жете элек балдар ата-энелеринен ажырап калууда.

Экинчи баптын үчүнчү бөлүмү: ***Укуктук маданиятты жогорулатуу жашы жете элек жактардын укуктарын камсыздоо механизминин негизги шарты катары.***

Укуктук мамлекеттин калыптанышы көбүн эсе коомдогу маданияттын, тагыраак айтканда укуктук маданияттын деңгээлине жараша болот. Ар кандай саясий институттардын иштешине маданияттын таасири абдан чоң. Азыркы коомдун алдында саясий жана укуктук маданиятты жогорулатуу милдети турат. Жарандардын укуктук маданиятын жана аң сезимин көтөрүү үчүн мамлекет тарабынан тиешелүү шарттардын түзүлүүсү зарыл экендиги тууралуу ченем КР Конституциясынын 48-беренесинин 3-пунктунда так көрсөтүлүп берилген.

Коомдун укуктук маданияты - бул баалуулуктун феномени, коомдун өнүгүүсүндөгү жетишкендиктердин бир түрү экендигин түшүнүү абзел. Ал социалдык өнүгүүнүн элементи катары каралат. Коомдун өнүгүшүнө салым кошуу аркылуу укуктук маданият адамдардын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруунун шарты катары, коомдогу жашы жете элек жактардын коопсуздугунун жана стабилдүүлүгүнүн кепилдиги катары кызмат кылат. Жогорку деңгээлдеги укуктук маданияттын негизинде гана жалпы жарандык коом калыптана да, өнүгө да берээри бышык.

Жашы жете элек жактардын укуктук аң-сезиминин калыптанышына таасир этүүчү негизги факторлор төмөнкүлөр: 1) үй-бүлө жана жакынкы чөйрө; 2) курдаштары жана референттик топтор; 3) жашы жете элек өспүрүмдүн институтташтырылган социалдык чөйрөсүн түзүүчү мектеп жана расмий мекемелер; 4) көчө чөйрөсү; 5) белгилүү бир коомго таандык укуктук тармак; 6) укук жаратуу жана укук колдонуулардагы тажрыйба; 7) укуктук таасир этүү формалары менен усулдары. Дал ушул факторлордун таасири, тактап айтканда укуктук билим жана тарбия берүү, жалпыга маалымдоо каражаттарынын жана башка маданий байланыш каражаттарынын ишмердүүлүгү, астында коом белгилүү бир позитивдүү нукка түшөт.

Кыргыз Республикасында жашы жете электердин укуктук макамын өркүндөтүү жолдору аталыштагы үчүнчү бапта жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү, жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн негизги багыттары, жашы жете элек жактардын укуктук макамын сактоо боюнча эл аралык милдеттенмелерди ишке ашырууга байланышкан маселелер изилденип, тиешелүү маалыматтарга карата олуттуу маселелер менен жыйынтыктар келтирилген.

Үчүнчү баптын биринчи бөлүмү: ***Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү.***

Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрүнө ар кандай себептер негиз болууда: миграциянын натыйжасында социалдык жетимчилик кескин көбөйүп, жашы жете электер физикалык жана башка ар кандай зордук-зомбулуктарга дуушар болушууда. Буга миграциялык процесстерден тышкары биздин оюбузча, социалдык жашоо деңгээлинин начарлашы, аймактык укук коргоо, социалдык камсыздоо жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын, жашы жете электер боюнча инспекциялардын кызматкерлеринин, БИК кызматкерлеринин, райондук билим берүү борборлорунун, мугалимдердин жана айыл өкмөттөрүнүн натыйжасыз иштеши себеп болууда.

Кыргыз Республикасында интернат тибиндеги балдар мекемелеринин тарбиялануучуларынын көпчүлүгү – булар "социалдык жетимдер". Дүйнөлүк практикада, ата-энесинин камкордугусуз калган балдарды интернаттарда кармоонун ордуна, баланын үй-бүлөсүнө кайтып келишин камсыз кылуу керек болгон ыкма кеңири колдонулат. Баланын биологиялык үй-бүлөгө кайтып келиши мүмкүн болбогон учурларда, аны туугандарына, фостердик үй-бүлөлөргө, ошондой эле асырап алууга өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү болушу керек. Анткени жашы жете элек балдардын толук

кандуу өсүп-өнүгүүсүнө, укуктарынын, мыйзамдык кызыкчылыктарынын сакталышына үй-бүлөнүн бүтүндүгү жана коопсуздугу таасир этет.

КР Президентинин алдындагы Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн негизги маанилүү милдеттеринин бири – бул мамлекеттик, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдары, билим берүү жана медициналык уюм-мекемелер, социалдык камсыздоо уюмдары, кызмат адамдары тарабынан жашы жете элек жактарга жана балалуу үй-бүлөлөргө карата укук жана кызыкчылыктарды мыйзамдуу түрдө ишке ашыруу, сактоо-коргоо механизмдеринин иштешинин натыйжалуулугуна мониторинг жүргүзүү жана талдоо болуп саналат.

Үчүнчү баптын экинчи бөлүмү: ***Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн негизги багыттары.***

Илимде адамзаттын укуктук макамын өркүндөтүүнүн багыттарын табууга байланышкан изилдөөлөр ар дайым уланып келүүдө, арийне, айрым мыйзамдардагы дал келбөөчүлүктөр же чыныгыжашоодо адамдын укугун коргоо, сактоо чөйрөсүндөгү ыйгарым укуктуу кызмат адамдарынын натыйжасыз иштөөсү жалпы адам затынын укук жана мыйзамдык кызыкчылыктарынын бузулушуна алып келүүдө бирок, жашы жете элек жактардын укуктук макамы жөнүндө сөз жүргөндө милдеттүү түрдөгү аракеттенүүнү талап кылат жана ал үзгүлтүксүз болушу абзел.

Жашы жете элек жактардын укуктук макамын өркүндөтүүнүн багыттары ар кандай субъекттер тарабынан жүргүзүлөт:

- конвенциялык органдар;
- мамлекеттик бийлик органдары жана анын аймактык бөлүмдөрү (мамлекеттик бийлик органдары жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары);
- ата-мекендик жана өкмөттүк эмес (коомдук) эл аралык уюмдар;
- саламаттыкты сактоо, билим берүү, социалдык камсыздоо жана башка чөйрөлөрдөгү мекемелер жана уюмдар;
- жашы жете электин мыйзамдуу өкүлдөрү;
- жашы жете элек жактардын өздөрү.

Үчүнчү баптын үчүнчү бөлүмү: ***Жашы жете элек жактардын укуктук макамын сактоо боюнча эл аралык милдеттенмелерди ишке ашыруу.***

Кыргызстан Бириккен Улуттар Уюмунун (БУУ) Баланын укуктары жөнүндө конвенциясын (1994), Куралдуу кагылышууларга катышкан балдардын укуктары жөнүндө конвенциянын факультативдик протоколун (2003), Балдарды сатууга, балдардын сойкулугуна, балдар порнографиясына тиешеси бар Балдардын укуктары жөнүндө конвенциянын факультативдик протоколун (2003), Эмгектин эл аралык уюмунунун (МОТ) "Балдар эмгегинин начар түрлөрүн (БЭНТ) жоюу жана тыюу салуу боюнча токтоосуз иш-аракеттери жөнүндө" №182- Конвенциясын (2004), "Жумушка кабыл алуу үчүн минималдуу жаш курагы жөнүндө" №138-Конвенциясын (1992), БУУнун трансулуттук уюшкан кылмыштуулукка каршы конвенциясын толуктоо аркылуу Адамдарды, айрыкча аялдарды жана жашы жете элек балдарды сатуунун алдын алуу, бөгөт коюу жана жазалоо (Палермо протоколу 2003) протоколун ратификациялаган жана кабыл алган.

Жашы жете элек жактардын укуктарын коргоо, сактоо жана өркүндөтүү, укуктук ишмердүүлүктүн негизги чордону болуп саналат, ал маселелер боюнча Кыргызстанга 158 сунуштама (рекомендация) келип түшкөн.

Жашы жете элек жактардын укутарын коргоого байланышкан Кыргыз Республикасы ратификациялаган жана кабыл алган эл аралык мыйзамдар аткарылууга жатат.

КОРУТУНДУ

1. ***Укуктук макам*** - тарыхый өзгөчөлүктөрдү эске алуу менен адамдын коомдогу абалын, ордун, даражасын чагылдырган жана ошол эле мезгилде ал үчүн социалдык реалдуулуктун жаңы абалынын шарты катары кызмат кылган татаал түшүнүк. Жашы жете элек жактардын укуктук макамы адамдын жалпы укуктук макамынын туундусу болуп саналат. Ал өзгөчө, тармактар аралык болуп эсептелинет жана аны төмөнкүчө аныктоого болот: бул туулгандан он сегиз жашка чейинки адамдын укугу, эркиндиктери жана милдеттеринин теориялык-укуктук жактан шартталган системасы катары каралат, ошондой эле анын укук субьективдүүлүгүн, укуктук принциптерин ата-энеси же башка мыйзамдуу өкүлдөрү, мамлекеттик органдар менен укуктук мамилелеринин өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен белгиленет.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдары маңызы жана бир катар классификациялык критерийлер боюнча жашы жете элек жактардын укуктук макамынынын курамында төмөнкү субмакамдарды аныктоого мүмкүндүк берет:

а) *тармактык таандуулугу боюнча* – жарандык, үй-бүлөлүк, эмгек, кылмыш-жаза, кылмыш-жаза процессуалдык жана жарандык процесстик укуктардагы субмакамдар;

б) *курак өзгөчөлүгү боюнча* – 14 (он төрт) жашка чейинки жана 14 (он төрт) жаштан 18 (он сегиз) жашка чейинки жашы жете элек жактын субмакамдары;

в) *социалдык максаттары боюнча* - жеке эркиндиктин макамы, саясий жана социалдык-экономикалык макамы;

г) *аракетке жөндөмдүүлүк чөйрөсүнө жараша* - толук аракетке жөндөмдүү жактын макамы, толук эмес аракетке жөндөмдүү жактын макамы, чектелген аракетке жөндөмдүү жактын макамы;

д) *укуктук көрсөтмөлөргө карата адамдын кылган мамилесине жараша* - мыйзамдуу жүрүм-турумдун субъектисинин (адаттагы макам) жана жашы жете элек тартип бузуучунун субмакамдары;

ж) *жагдайдын турпатына жараша* - катаал турмуштук кырдаалда турган жашы жете электин жана нормалдуу турмуштук кырдаалда турган жашы жете электин субмакамдары;

и) *форма менен маңыздын катышына жараша* - жашы жете элек жактын формалдуу (нормативдик) жана чыныгы (реалдуу) субмакамдары.

Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамынын мазмуну улуттук жана эл аралык курамдык бөлүктөн турат.

2. Кыргызстанда жашы жете элек жактардын укуктары, мыйзамдуу кызыкчылыктары жана милдеттери Кыргыз Республикасынын жана эл аралык укуктук ченемдер менен жөнгө салынат. Жашы жете электер мыйзамдардын негизинде жашоого, ысымга, билим алууга, ата-энесинин камкордугунда болууга, турак-жай менен камсыздандырылууга, мураскер болууга, майда бүтүмдөргө барууга жана башка укуктарын жана бардык мыйзамдуу кызыкчылыктарын ишке ашырышат. Граждандык Кодекс жана Кылмыш-жаза Кодекси боюнча жашы жете элек бала белгилүү бир жаш курагына жеткенде өз алдынча жоопкерчиликке ээ болушат. Биздин пикирибиз боюнча, аталган укуктук булактарда же мыйзам актыларында Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын коргоого мүмкүн болушунча аракеттер жасалган, бирок айрым мыйзамдарда кемчиликтер бар.

3. Адат бул ата-бабалардын кадыр-баркын сыйлаган жүрүм-турум эрежелеринин жыйындысы катары эсептелет. Адат укугу диний жана адеп-ахлак ченемдерине, ырларга, уламыштарга, макал-лакаптарга, оозеки чыгармаларга жана

башка булактарга негизделген. Коомдогу өзгөрүүлөргө карабастан, кыргыз коомчулугу мамилелерде туруктуулукту камсыз кыла алган адат укугунун негизинде жашап келген.

Туугандык жана үй-бүлөнүн ар бир мүчөсүнө кам көрүү принциптерине таянуу аркылуу адат укугу үй-бүлөнүн ар бир мүчөсүнүн(*жашы жете элек балдардын*) макамын белгилей алган. Кыргыз үй-бүлөсүндө жеке мүлктүк эмес мамилелер коомдук-ачык мүнөздө болгон жана мындай мамилелерди жөнгө салуучу ченемдер көпчүлүк учурда императивдик мүнөзгө ээ болгон деген жыйынтык чыгарууга болот. Ар бир үй-бүлө мүчөсүнүн укуктарын жана милдеттерин мындай бекем жөнгө салууда бардык эле адамдын ой-пикири, каалоосу эске алына берген эмес, бирок бүтүндөй үй-бүлөнүн кызыкчылыгы үчүн турмуш-тиричиликти уюштурууга, күнүмдүк көйгөйлөрдү биргелешкен күч-аракеттин негизинде чечүүгө шарт түзгөн. Демек, ынтымак, бири-бирин сыйлоо сыяктуу өзгөчөлүктөр ар бир кыргыз үй-бүлөсүнө таандык болгон сапат катары бааласак болот. Адат укугунун жакшы жактарынын бири катары *ата-энесиз калган балдар* үчүн туугандардын өз ара жоопкерчилиги системасынын калыптанышы көңүл жибитет деген пикирди айта алабыз.

Адат укугу жашы жете элек жактардын укуктарын жана милдеттерин аныктоо аркылуу алардын укуктук макамын бекем жөнгө салып коё алган. Жашы жете элек жактар жынысына жана жаш курагына жараша укуктарга ээ болушкан.

Биргелешип алынган бардык мүлк - үй-бүлөлүк мүлк болуп саналган, ал салт боюнча аталык тууганчылык линиясы боюнча муундан-муунга өтүп турган жана аны тескөө укугу үй-бүлө башчысына, ал эми үй-бүлөнүн калган мүчөлөрүнө бул мүлктү пайдалануу жана ээлик кылуу укугу гана таандык болгон. Кыргыздардын адат укугундагы мындай жобо үй-бүлөнүн жалпы мүлкүнүн бүтүндүгүн коргоого жана сактоого багытталган.

Жүргүзүлгөн салыштырма талдоолорго ылайык, кыргыздарда болгон мураска ээ болуу кезеги түзүмү жагынан мурунку Рим укугундагы мураскорлордун топторуна окшош экендигин баса белгилей кетүү абзел.

Жалпылап айтканда адат укугу коомдогу туруктуулукту, коомдук мамилелердеги айкындуулукту аныктаган өзгөчө институт боло алган.

4. Субъективдүү укуктарды жүзөгө ашыруу жөн гана пайда болбойт, бул көбүнчө мамлекеттик органдардын, кызмат адамдарынын жана коомдук уюмдардын иш-аракетинин натыйжасы болуп саналат. Ошондуктан, жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуу боюнча кепилдиктердин көз карандысыз түрү катары уюштуруучулук кепилдиктерди бөлүп көрсөтүү теориялык жактан негизделген жана иш жүзүндө маанилүү деп эсептейбиз.

Кыргызстан жашы жете элек жактардын укуктарын камсыз кылуу үчүн мыйзамдарды, сот бийлигин, айрым органдардын мүмкүнчүлүктөрүн натыйжалуу пайдаланууга тийиш.

Бул жаатта мамлекеттик саясат жашы жете элек жактардын укуктарын мыйзамдуу түрдө камсыз кылууга, үй-бүлөнү мамлекет тарабынан толук колдоого, балдардын жашоо сапатынын негизги көрсөткүчтөрүнүн мамлекеттик минималдуу социалдык стандарттарын белгилөөгө жана сактоого негизделиши керек жана артыкчылыктуу жол коюлушу зарыл.

5. Кыргыз Республикасында ювеналдык юстиция системасы жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуу максатында иштелип чыккан. Бирок, аталган система өөрчүп кете албастан, солгун тартып турган көрүнүштө калууда. Албетте, ювеналдык юстициянын киргизилишине жана анын өнүктүрүлүшүнө каршы чыккан

тараптар дагы жок эмес. Ювеналдык юстиция жараянынын солгундап туруусунун бир катар себептерине: сот реформасын каржылоонун жетишсиздиги, мыйзамдардагы боштуктар, кадрлардын жетишсиздигин кошууга болот. Аталган себептердин ичинен мыйзамдардагы боштуктарды толтурууга өтө кылдат мамиле жасоо шарт деп эсептейбиз, анткени ал боштуктарды ювеналдык юстиция маселесинин концептуалдык ченемдерин жалпы коомчулук тарабынан чечип алгандан кийин гана киришүү максатка ылайыктуу болот. Кадрлардын жетишсиздигин жоюу жараяны кандайдыр бир убакыт аралыгын жана белгилүү бир өлчөмдөгү материалдык каражаттарды сарптоону талап кылат.

6. Коомдогу укуктук маданияттын деңгээли жашы жете элек жактардын укуктарына карата сый мамилени, аларды белгилүү бир укуктарга жана милдеттерге ээ жана коргоо аракеттерине төрөлгөндөн тартып эле укугу бар жак катары таанып-билүүнү сыпаттайт. Бул иштин илимий максатына карата жүргүзүлүп жаткан социологиялык изилдөөлөр көрсөткөндөй, жашы жете элек жактардын өздөрүнүн дагы, алардын окутуучуларынын дагы, жашы жете элек жактардын укуктарын коргоого түздөн-түз тиешеси бар жактардын дагы укуктук маданиятынын негизин түзгөн укуктук билимдин деңгээли бир кыйла төмөн бойдон калууда. Укуктук билим берүү жана тарбиялоо жаатында ойлонулган саясат, жарандардын укуктук маданиятынын деңгээлин жогорулатууга шарт түзөт. Тиешелүү институттардын ишин жолго коюуда жогорку кесиптик билим берүү, ошондой эле кадрларды кайра даярдоо жана квалификациясын жогорулатуу тутумунда кадрларды атайын даярдоо ченемдерин иштеп чыгуулар талап кылынат. Өспүрүмдөрдүн өздөрүнө адам укуктары жаатында билим жана көндүмдөрдү (навыки) сиңирүү зарыл.

Жалпыга маалымдоо каражаттарынын балдарга тийгизген терс таасирине каршы туруу үчүн ата-энелердин, коомдук уюмдардын, тиешелүү мамлекеттик органдардын аракеттерин биргелештирүү зарыл. Анткени, мамлекет кандай гана зордук-зомбулук, бузукулук элементтери бар тасмаларды, сайттарды тыйбасын, эгер ата-энелер балдарына олуттуу көңүл бурбаса, анда ар кандай тыюу салуулар эч натыйжа бере албайт. Көпчүлүк ата-энелер балдарынын кайсы веб-сайттарга кирип жаткандыгына кызыга беришпейт. Бирок адистер мындай пикирлерди ата-энелердин кайдыгерлиги менен эмес, алардын интернет чөйрөсү тууралуу кабары жоктугу менен түшүндүрүүдө. Демек, ата-энелер жашы жете элек балдарын мүмкүн болушунча өз көзөмөлүндө кармоого тийиш жана аларды жакшылыкка, улуу баалуулуктарга үндөөсү, алардын адеп-ахлактык жактан мыкты тарбия алуусуна шарт түзүүсү керек. Мына ушундай аракеттердин гана натыйжасында балдар тыюу салынган (терс) көрүнүштөргө тартылбайт эле деген ишенимдебиз.

7. Кандай гана мезгилдер, учурлар болбосун өз ордун такыр жоготпогон көйгөйлөр боло берет. Андай көйгөйлөрдүн бири катары кайсыл гана өлкө болбосун, жарандын (адамдын) укугу менен эркиндиктерин, ошондой эле укуктук макамдарын укуктук жактан жөнгө салуу болуп саналат. Укуктук эркиндикке, макамга жетишүү үчүн адамдар кандай гана кадамдарга барбагандыгын тарых барактары далилдеп келди.

Жашы жете элек жактардын укуктук макамын, макамын өркүндөтүүнүн көйгөйлөрү төмөнкүдөй тутумдардын катышынан байкалат:

▪ "*Жашы жете элек жана анын мыйзамдуу өкүлдөрү*" – мында үй-бүлө ичиндеги зомбулук, балдарды тарбиялоо жана багуу, жетим жана ата - энесинин камкордугусуз калган балдар үчүн курулган мекемелердин туура иштеши;
▪ "*Жашы жете элек жана мамлекет*" – мында балдар менен иштеген органдардын компетенттүүлүгүнүн жетишсиздиги, мамлекеттик бийлик органдары менен коомдук уюмдардын ортосунда өнүккөн кызматташтыктын жоктугу тууралуу мыйзамдардын өркүндөтүлбөөсү;
▪ "*Жашы жете элек жана мекемелер, ишканалар, уюмдар*" – мында кадрдык көйгөйлөр, каржылоо көйгөйлөрү, балдардын бош убактысын уюштуруунун жетишсиздиги сыяктуу көйгөйлөрү.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу ***Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл*** институтунун ишмердүүлүгүн өркүндөтүү Кыргызстанда жашы жете элек жактардын макамына байланыштуу көйгөйлөрдү жоюуга эң олуттуу көмөк көрсөтө алат деп эсептейбиз**.**

Эмгек миграциясы көбүнчө финансылык оор абалдан чыгуунун жалгыз жолу болуп саналат. Арийне, ата-энесинин жоктугу баланын көптөгөн психологиялык жана социалдык көйгөйлөрүнө алып келүүдө.

Укуктук актыларда «Эмгек мигранттарынын балдары» категориясынын мыйзамдуу аныктамасы жок, бул мындай балдарга мониторинг жүргүзүү жана байкоо жүргүзүүдө кыйынчылыктарды жаратат. КР Балдар жөнүндө Кодексининин ченемдеринде да, башка укуктук актылардын ченемдеринде да "эмгек боюнча мигранттардын балдары" жөнүндө аныктама же түшүнүк жок, бирок ата-энесинин камкордугунан ажырап калган балдар жана турмуштук катаал кырдаалда турган балдар тууралуу түшүндүрмөлөр же аныктамалар бар.

Мигранттардын балдарына карата зомбулуктун, ыдык көрсөтүүнүн жана жагымсыз факторлордун башка түрлөрүнүн алдын алуу үчүн социалдык педагогдордун, жашы жете элек өспүрүмдөр менен иштөө инспекциясынын, социалдык коргоо кызматкерлеринин квалификациясын жогорулатуу, ата-энелер жана алардын жакындары менен профилактикалык иштерди жүргүзүү, жашы жете элек жарандарды зомбулуктан коргоо боюнча иш-чараларды күчөтүү ошондой эле үй-бүлөлөргө жана балдарга жардам көрсөтүү эң приоритеттүү багыттардан болоору айтпаса да түшүнүктүү.

8. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуунун негизги багыттары болуп ишмердүүлүктүн төмөнкү формалары саналат:

- жашы жете элек жактардын укуктарын жана эркиндиктерин ишке ашыруу үчүн тиешелүү жалпы шарттарды (социалдык-экономикалык, саясий, руханий кепилдиктерди) түзүү;
- жашы жете элек жактын укуктук макамынын укуктук кепилдиктеринин натыйжалуулугун камсыз кылуу;
- жашы жете элек жактардын, алардын мыйзамдуу өкүлдөрүнүн коомдук мааниге ээ

болуучу укуктук аң-сезиминин, ошондой эле укуктук аң-сезимдин деңгээлин жогорулатуу, өнүктүрүү, маалыматтык камсыз кылууну жакшыртуу, жашы жете элек жактар жана алардын ата-энелери менен иш алып баруучу мекеме-уюмдардын кызмат адамдарынын, кызматкерлеринин укуктук маданиятынын деңгээлин өөрчүтүү;

- жашы жете элек жактардын укуктук макамынын көйгөйлөрүн чечүүдө мамлекет менен коомдук уюмдардын ортосундагы кызматташтыкка колдоо көрсөтүү жана өнүктүрүү.

9. КР Конституциясында (6-б. 3-п.) көрсөтүлгөндөй, Кыргыз Республикасы катышуучу болуп саналган мыйзамдарда белгиленген тартиптер боюнча күчүнө кирген эл аралык келишимдер, ошондой эле балдарга карата эл аралык укуктун жалпы таанылган ченемдери жана принциптери Кыргыз Республикасынын укук тармагынын курамдык жана ажырагыс бөлүгү болуп эсептелет.

Бириккен Улуттар Уюмунун Балдардын укуктары боюнча конвенциясынын ратификацияланышы, Эл аралык келишимдердин, ченемдеринин улуттук мыйзамдарга имплементацияланышы жана ишке ашырылышы абалдын жакшыруусуна өбөлгө түзөт.

Жашы жете элек жактардын укуктары чөйрөсүндөгү негизги принциптер жана ченемдер эл аралык укуктук актыларда жана макулдашууларда камтылган. Алар универсалдуу мүнөзгө ээ. Эл аралык уюмдар тарабынын (БУУ Балдар укуктары боюнча Комитети) белгиленген көрсөтмөлөр жана эскертүүлөрүнүн талаптары Кыргыз республикасынын жарандарынын улуттук баалулуктарына карама-каршы келбегендей деңгээлде жүргүзүлүшү керек.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжасында Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуу механизмин өркүндөтүү боюнча төмөнкүдөй **практикалык сунуштар** иштелип чыгарылды.

1. ***Жашы жете элек жактын укуктук макамы*** - наристенин, тестиердин, жеткинчектин жана өспүрүмдөрдүн мыйзамдарда бекитилген, кепилденген укуктарынын, милдеттеринин жыйындысы деген мазмундагы аныктаманы КР Балдар жөнүндө кодексинин 5-беренесине киргизүү керек.

2. Мыйзамдардагы дал келбөөчүлүктөрдү (коллизия) жоюу максатында КР Кылмыш-жаза Кодексиндеги, КР Үйбүлө Кодексиндеги (59-б. 1-п.), КР Жарандыгы жөнүндө Мыйзамындагы (3-б.), "КР Балдардын ден соолугуна, дене бой, интеллектуалдык, психикалык, руханий жана адептик өнүгүүсүнө зыян келтирүүнүн алдын алуу боюнча чаралар жөнүндө" Мыйзамындагы (1-б. 1-п.) балдар деген түшүнүктү аныктаган ченемдердеги "бала, балдар" деген сөз менен чогуу "***наристе, тестиер, жеткинчек, өспүрүм"*** деген сөздөрдү колдонуу зарылчылыгына байланыштуу жогоруда айтылган Кыргыз Республикасынын ченемдик-укуктук актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү зарыл.

3. КР Кылмыш-жаза процессуалдык Кодексинин 5-беренесинин 26-пунктунда, 203-беренесинин 2-пунктунда, Граждандык Кодексинин 63-беренесинин 2-пунктунда жалпы жашы жете элек жактардын жаш курагынын аралыгын аныктоо аркылуу: *наристе* [туулгандан тартып 3 жашка чейинки куректагылар], *тестиер* [3 жаштан 7 жашка чейинки куректагылар], *жеткинчек* [7 жаштан 14 жашка чейинки куректагылар], ал эми *өспүрүм* [14 жаштан 18 жашка чейинки куректагылар] деп дифференциялаштырып, бөлүп кароо ыраатуу болот деген ойдобуз.

4. Жашы жете элек жактарды сексуалдык ыдык көрсөтүүлөрдөн, коргоо жана

жалпы эле педофилдик кылмыштардын алдын алуу максатында КР Кылмыш-жаза Кодексинин 155-беренесине химиялык кастрацияны кийирүү абзел.

5. Ювеналдык юстицияны жакшыртуу, өнүктүрүү жана өркүндөтүү маселелериндеги кесиптик таңкыстык көйгөйүн чечүүнүн перспективасы катары КР Балдар жөнүндө Кодексинин 92-беренесинин 2-пунктунда кээ бир өзгөртүүлөрдү киргизүү аркылуу жетишүүгө болот. Атап айтсак, "Мамлекеттик аккредитациялоодон өтүшкөн атайын орто жана жогорку кесиптик билим берүү мекемелери ювеналдык юстиция маселелерин тиешелүү окуу сабактарына киргизе алышат"- деген ченемдеги "*киргизе алышат"*-деген сөздү *"киргизүүгө милдеттүү"*- деген сөз менен алмаштыруу зарыл.

6. *КР Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл жөнүндө жобого* Балдар укуктары боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн талапкерине төмөнкү талаптарды коюуну сунуштайбыз: чет мамлекеттин жарандыгын албаган же чет мамлекеттин аймагында туруктуу жашоо укугун ырастаган документи жок Кыргыз Республикасынын жараны; жаш курагы 35 кем эмес; соттуулугу жок; аракетке жөндөмсүз же аракетке жөндөмдүүлүгү чектелген деп сот тарабынан табылбаган; жогорку юридикалык билими бар, укуктук жаатта илимий даражага ээ, юридикалык адистиги боюнча 10 жылдан кем эмес иш тажрыйбасы бар; кынтыксыз бедел-баркка, жогорку моралдык сапатка жана коомдо кадыр-баркка ээ болгон инсанды гана талапкер катары каттоого болот деген ченемди кийирүү абзел.

7. *КР Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл жөнүндө жобонун* 3-пунктунун 25-пунктчасында өкүлдүн кайрылууларды кароого болгон ыйгарым укугу каралган, бирок кайрылууну кабыл алуу же андан баш тартуу, кайрылууну кароонун мөөнөттөрү көрсөтүлгөн эмес, жашы жете элек жактардын мыйзамдуу өкүлдөрү кайрылуунун мүмкүн болушунча кыска мөөнөттө кабыл алынышын, кыска мөөнөттө каралышын жана анын чечими жөнүндөгү маалыматты күтөөрү шексиз, андыктан, келип түшкөн кайрылууларды кабыл алуунун же кабыл алуудан баш тартуунун, эгерде кайрылуу кабыл алынса аны кароонун мөөнөттөрүн көрсөтүү менен аталган жобонун 3-пунктуна *Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн төмөндөгүдөй укук жана милдеттерин кошумчалоо зарыл*:

- Кайрылуу келип түшкөн күндөн тартып *2 (эки) жумушчу кундүн* ичинде анын ээсине кайрылуунун кабыл алынгандыгы же аны кабыл алуудан баш тарткандыгы жөнүндөгү чечимди билдирүүгө;
- Кайрылууну кабыл алган күндөн тартып *5 (беш) жумуш күндүк* мөөнөт ичинде кароого;
- Кайрылууну кароо үчүн кошумча маалыматтар талап кылынган учурларда *10 (он) жумушчу кундүк* мөөнөткө узартууга;
- Кайрылууну кароонун жыйынтыгы жөнүндөгү чечим кабыл алынган күндөн тартып *1 (бир) жумушчу күндүн* ичинде кайрылуунун ээсине билдирүүгө.

8. *КР Жогорку Кеңешинин Регламенти жөнүндө мыйзамынын* 25-беренесинин 12-пунктуна Жогорку Кеңештин ачык жана жабык жыйналыштарына катышууга укугу бар жактардын катарына КР Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн катышуусун киргизүү зарыл.

9. КР Конституциясынын 20-беренесинин 3-пунктун жетекчиликке алуу менен мигранттардын балдарынын укуктарын коргоо жана аларды ар кандай зомбулуктардан, ыдык көрсөтүүлөрдөн сактоо жана коргоо максатында, *Тышкы миграция жөнүндө Кыргыз Республикасынын Мыйзамы*нын 46-беренесине өзүнчө пункт катары:- "Эгерде жашы жете элек балдардын ата-энелери Кыргыз Республикасынын чегинен тышкары

эмгек миграциясына же башка жүйөлүү себептерге байланыштуу убактылуу чыгып кетип жаткан учурда, алардын *КР* аймагында калган 18 жашка чейинки курактагы балдарына карата камкорчу же көзөмөлчү дайындалгандыгын ырастаган сот актысынын көчүрмөсүн миграциялык кызмат органына көрсөтө албаса, КРнын аймагынан чыгуу чектелет" деген ченемди киргизүү зарыл.

10. КР Балдар жөнүндө Кодексинде (76-б.) ата-энелер кандайдыр бир жүйөлүү себептердин (ден-соолук, алыскы сапарга баруу) улам өз милдеттерин аткара албай калуусу ыктымал болгон учурларда, жашы жете элек жактардын укугу менен кызыкчылыктарын коргоо-сактоо максатында балдарды коргоо боюнча ыйгарым укуктуу органга белгилүү бир жакты көрсөтүү аркылуу камкорчуну/көзөмөлчүнү дайындап берүү тууралуу *арыз бере алышат* деген ченем каралган. Ушул эле ченемдеги *арыз бере алышат* деген сөздөрдү, жашы жете элек жактардын укуктарын коргоо-сактоо максатында, *арыз берүүгө милдеттүү* деген сөздөр менен алмаштыруу зарыл.

Келтирилген практикалык сунуштарды жүзөгө ашыруу аркылуу Кыргыз Республикасынын жашы жете элек жарандарынын укуктук макамын жөнгө салуучу мыйзамдардын натыйжалуулугу жогорулайт, алардын укуктарын коргоо жакшырат, жашы жете элек жактардын иштери боюнча соттук териштирүүлөрдүн жана алар боюнча кабыл алынган чечимдердин сапаты жогорулайт, бул аларды аткаруунун натыйжалуулугуна өбөлгө түзөт.

Мамлекет мындан ары да жашы жете электерге байланышкан көйгөйлөрдүн комплексине жетиштүү көңүл буруу менен Кыргызстандын үлгүлүү укуктук өлкө катары гүлдөп-өнүгүшүнө пайдубал түзүлөт деген ишенимди билдиргибиз келет.

Диссертациянын темасы боюнча
ЖАРЫЯЛАНГАН ЭМГЕКТЕРДИН ТИЗМЕСИ:

1. **Токтомамбетова К. К.** Основные проблемы наследование. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Известия Вузов (Кыргызстан). - 2012, №8. С 170-171. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_25326048_67569405.pdf
2. **Токтомамбетова К. К.** О защите несовершеннолетних правонарушителей. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Наука, новые технологии и инновации в Кыргызстане, 2013. № 6. - С. 213-215. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_25118542_38319680.pdf
3. **Токтомамбетова К. К.** Права ребенка в семье и проблемы их реализации. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Известия Вузов (Кыргызстан), 2015. №12. С. 32-33. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_25868071_94185159.pdf
4. **Токтомамбетова К. К.**, Байженова Г. Некоторые обстоятельства защиты несовершеннолетних в гражданском процессе. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Наука, новые технологии и инновации в Кыргызстане, 2017. №11. С.101-103. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_32582252_13312051.pdf
5. **Токтомамбетова К. К.** Кыргыз Республикасында жашы жете элек балдарга карата ата-энелердин укугу жана милдеттери жөнүндө, 2018, №12. С. 37-40. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_41212704_36640145.pdf
6. **Токтомамбетова К. К.** О некоторых проблемах защиты личных прав несовершеннолетних граждан в КР. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Образование и наука в России и за рубежом. Москва, 2019. №1 (49). С. 302-307. Режим доступа: https://elibrary.ru/item.asp?id=36783466

7. **Токтомамбетова К. К.** Понятие правового статуса несовершеннолетних в кыргызском праве. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Журнал E-SCIO (Мордовия (Саранск)), 2019. №11 (38). С. 59-65. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_41583646_10568215.pdf
8. **Токтомамбетова К. К.** Азия өлкөлөрүндөгү жашы жете электердин конституциялык-укуктук макамынын кээ бир маселелери жөнүндө. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Известия ВУЗов Кыргызстана, 2020. №5. С. 132-135. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_45707266_93800637.pdf
9. **Токтомамбетова К. К.** Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүлдүн орду жөнүндө. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Наука, новые технологии и инновации в Кыргызстан, 2021. №7. С. 203-206. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_47474935_67698495.pdf
10. **Токтомамбетова К. К.** Кыргыздардын адат укугунун укуктук таржымалы жөнүндө. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Наука, новые технологии и инновации в Кыргызстан, 2021. №7. С. 207-210. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_47474937_67664163.pdf
11. **Токтомамбетова К. К.**, Борубашов Б. И. О роли ювенальной юстиции в Кыргызской Республике [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Коррекционно-педагогическое образование. (Мордовия. (Саранск)), 2021, №5 (29) С. 226-235. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_47696760_98148476.pdf
12. **Токтомамбетова К. К.**, Борубашов Б. И. Кыргыз Республикасында балдар иштери боюнча комиссиянын ролу жөнүндө. [Текст] / Токтомамбетова К. К. // Вестник Ошского государственного университета. Укук №1. 2022. С. 137-144. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_53761106_67459542.pdf
13. **Токтомамбетова К. К.**, Борубашов Б. И. Права несовершеннолетних на медицинскую помощь: проблемы и перспективы. [Текст] / Б. И. Борубашов, Токтомамбетова К. К. // Аграрное и земельное право. (Россия (Москва)) 2023. №2 (218) С. 30-32. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_50335144_85687234.pdf
14. **Toktomambetova K. K.**, Borubashov B. I. On the role of juvenal justice in the Kyrgyz Republic. [Текст] / Toktomambetova K. K.// THEORETICAL & APPLIED SCIENCE. 2023. №1 (117) С. 678-681. Режим доступа: https://elibrary.ru/download/elibrary_50367911_53419015.pdf

Токтомамбетова Кыял Кубанычбековнанын «Кыргыз Республикасынын мыйзамдарындагы жашы жете электердин укуктук макамы: теоретикалык - укуктук талдоо» аттуу темада 12.00.01–укуктун жана мамлекеттин теориясы жана тарыхы, укук жана мамлекет жөнүндө окуулардын тарыхы адистиги боюнча юридика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: жашы жете электер, жашы жете элек балдар, бала, балдар, жашы жете электердин укуктары жана милдеттери, жашы жете электин мыйзамдуу кызыкчылыктары, укуктук макам, ювеналдык юстиция, Балдар укугу боюнча ыйгарым укуктуу өкүл.

Изилдөөнүн обьектиси болуп жашы жете элек жактардын укуктук макамынын калыптануусу, ишке ашырылуусу, корголуусу жана өркүндөтүлүү процессинде жаралган коомдук мамилелер эсептелинет.

Изилдөөнүн предмети болуп изилдөөнүн обьектисинде чагылдырылган жашы жете элек жактардын укуктук макамын сактоо боюнча өлкөбүздүн ченемдик укуктук актылары, эл аралык укуктук ченемдер жана окумуштуулардын эмгектери саналат.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жашы жете элек жактардын укуктук макамын, анын табиятын, түрлөрүн, көйгөйлөрүн аныктоо жана өркүндөтүү багыттарын теориялык-укуктук жактан комплекстүү изилдөөдө турат.

Диссертациялык изилдөөнүн методологиялык негизин таанып билүүнүн жалпы илимий диалектикалык методдору жана андан келип чыгуучу жекече илимий методдор түздү. Изилдөөгө системалык мамиле жасоонун негизинде укуктук-тарыхый, формалдуу-юридикалык, социологиялык, укуктук салыштыруу методдору колдонулду.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Жашы жете элек жактардын укуктук макамын теориялык-укуктук жактан комплекстүү талдоо жүргүзүлгөн жумуштардын алгачкыларынын бири экендигинде жатат. Мында, Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртуунун багыттарына жана көйгөйлөргө басым жасалды.

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында жашы жете элек жактардын ***укуктук макамын***ын дефинициясын аныктаган түшүнүк жок экендиги такталып; жашы жете элек жактардын реалдуу жашоодогу макамдары менен укуктун формалдуу аныктуулугунун чек арасы аргументтештирилип; жашы жете элек жактардын укуктук макамын жакшыртууга өбөлгө жана тоскоол болуучу факторлор аныкталып жана системалаштырылып; автор тарабынан жашы жете электердин укуктуктарын, эркиндиктерин коргоого багытталган практикалык сунуштар берилген.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын колдонуу даражасы.

Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын юристтерди, мамлекеттик жана муниципалдык кызматкерлерди, социалдык жана педагогикалык кызматкерлерди даярдоодо кеңири колдонулушу мүмкүн.

Колдонуу чөйрөсү. Кыргыз Республикасында жашы жете элек жактардын укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо жана ишке ашыруу чөйрөсү, ыйгарым укукка ээ мамлекеттик бийлик жана жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарынын ишмердүүлүк чөйрөсү, жогорку окуу жайлардагы окуу продессинде.

РЕЗЮМЕ

диссертации Токтомамбетовой Кыял Кубанычбековны на тему «Правовой статус несовершеннолетних в законодательстве Кыргызской Республики: теоретико-правовой анализ» на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 - теория и история права и государства; история учений о праве и государстве.

Ключевые слова: несовершеннолетние, несовершеннолетние дети, ребенок, дети, права и обязанности несовершеннолетних, законные интересы несовершеннолетнего, правовой статус, ювенальная юстиция, уполномоченный представитель по правам ребенка.

Объектом исследования являются общественные отношения, возникающие в процессе формирования, реализации, защиты и совершенствования правового статуса несовершеннолетних лиц.

Предметом исследования являются нормативно-правовые акты нашей страны, международно-правовые нормы по защите правового статуса несовершеннолетних лиц и научные труды ученых.

Цель исследования. *Целью* диссертационного исследования является теоретико-правовое комплексное исследование правового статуса несовершеннолетних лиц, его природу, видов и выявление проблем и направлений совершенствования в законодательстве Кыргызской Республики.

Методологическую основу диссертационного исследования составили общенаучные диалектические методы познания и вытекающие из них отдельные научные методы. На основе системного подхода к исследованию использовались методы историко-правового, формально-правового, социологического, правового сравнения.

Научная новизна диссертационного исследования состоит в том, что это одна из первых работ, где проведен комплексный теоретико-правовой анализ правового статуса несовершеннолетних лиц. Здесь акцент был сделан на направлениях и проблемах улучшения правового статуса несовершеннолетних лиц в Кыргызской Республике.

В диссертации выявлено отсутствие дефиниции в законодательстве Кыргызской Республики, определяющей правовой статус несовершеннолетних лиц; аргументирована граница между реальным статусом и формальным правовым статусом несовершеннолетних лиц; выявлены и систематизированы факторы, способствующие и препятствующие улучшению правового статуса несовершеннолетних лиц; даны практические рекомендации, направленные на защиту и совершенствование прав и свобод несовершеннолетних лиц.

Степень использования материалов диссертации. Материалы диссертационного исследования могут быть широко использованы при подготовке юристов, государственных и муниципальных служащих, социальных и педагогических работников.

Область применения. Сфера обеспечения и реализации прав, свобод и законных интересов несовершеннолетних лиц в Кыргызской Республике; сфера деятельности уполномоченных государственных органов и органов местного самоуправления; образовательный процесс в учебных заведениях высшего образования.

SUMMARY

dissertation of Toktomambetova Kyyal Kubanychbekovna on the topic "Legal status of minors in the legislation of the Kyrgyz Republic: theoretical and legal analysis" for the degree of Candidate of Legal Sciences on specialty 12.00.01 - theory and history of law and state; history of doctrines of law and state.

Key words: minors, minor children, child, children, rights and responsibilities of minors, legal interests of a minor, legal status, juvenile justice, authorized representative for children's rights.

The object of the study is public relations arising in the process of formation, realization, protection and improvement of the legal status of minors.

The subject of the study are normative-legal acts of our country, international legal norms on the protection of the legal status of minors and scientific works of scientists.

Purpose of the research. The purpose of the dissertation research is theoretical and legal comprehensive study of the legal status of minors, its nature, types and identification of problems and directions of improvement in the legislation of the Kyrgyz Republic.

The methodological basis of the dissertation research was formed by general scientific dialectical methods of cognition and individual scientific methods derived from them. On the basis of a systematic approach to the study used methods of historical-legal, formal-legal, sociological, legal comparison.

Scientific novelty of the dissertation research consists in the fact that this is one of the first works where a comprehensive theoretical and legal analysis of the legal status of minors was carried out. Here the emphasis was placed on the directions and problems of improving the legal status of minors in the Kyrgyz Republic.

The dissertation revealed the lack of definition in the legislation of the Kyrgyz Republic, defining the legal status of minors; argued the boundary between the real status and formal legal status of minors; identified and systematized the factors that promote and hinder the improvement of the legal status of minors; gave practical recommendations aimed at protecting and improving the rights and freedoms of minors.

The degree of utilization of the materials of the dissertation. The materials of the dissertation research can be widely used in the training of lawyers, state and municipal officials, social and pedagogical workers.

Scope of application. The sphere of ensuring and realization of the rights, freedoms and legitimate interests of minors in the Kyrgyz Republic; the sphere of activity of authorized state bodies and local self-government bodies; the educational process in educational institutions of higher education.